

УДК 342.7

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-2\(68\)-16](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-2(68)-16)

Тамара НИЧ

кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії та суспільних дисциплін, Міжрегіональна Академія управління персоналом, вул. Фрометівська, 2, м. Київ, Україна, 03039

ORCID: 0000-0003-4990-3350

Tamara NYCH

Candidate of Philosophy Sciences, Head of the Department of Philosophy and Social Sciences, Interregional Academy of Personnel Management, Frometivska str., 2, Kyiv, Ukraine, 03039

ORCID: 0000-0003-4990-3350

ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ ДІАЛЕКТИКИ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

THE POLITICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT OF THE DIALECTIC OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE CONDITIONS OF MODERN DEMOCRATIZATION OF SOCIAL RELATIONS

В статті визначено, що розуміння прав і свобод людини, їх взаємин сьогодні потребує нового осмислення. Актуалізації даної проблеми пов'язана з глибокими соціальними змінами, зумовленими глобалізацією, світовою інтеграцією, загостренням проблем мультикультуралізму та національного відродження багатьох держав. Підкреслено, що проблема прав і свобод людини багатоаспектна і повинна розглядатися з філософської, політичної, правової точок зору.

Під поняттям прав і свобод людини розуміють сукупність соціально обумовлених можливостей індивіда, які дозволяють йому задовольняти свої потреби, зміст яких визначається всією людською природою. В статті зазначається, що, окрім рівня розвитку самої особистості, при забезпеченні прав і свобод людини вирішальним фактором був і залишається рівень суспільного розвитку. Водночас, права і свободи людини і громадянина не є субстанціями тотожними, а фіксують різні аспекти існування і діяльності індивіда в суспільстві, державі. Демократизація суспільного життя актуалізує питання про свободу людини і, водночас, питання про правове обмеження свободи. При цьому загострюється проблема пошуку необхідного балансу між правами і обов'язками громадян. В статті окреслено певні аспекти діалектики прав і свобод людини в процесі формування демократичної соціальної держави в Україні, що відбувається в межах як світового, так і європейського досвіду.

Ключові слова: права людини, свобода, діалектика прав і свобод, філософія свободи, права громадянина, демократія, Конституція України.

The article defines that the understanding of human rights and freedoms and their relationship today needs a new understanding. Actualization of this problem is connected with profound social changes caused by globalization, world integration, aggravation of the problems of multiculturalism and national revival of many states. It is emphasized that the problem of human rights and freedoms is multifaceted and should be considered from a philosophical, political, and legal point of view.

The concept of human rights and freedoms is understood as a set of socially determined capabilities of an individual that allow him to satisfy his needs, the content of which is determined by the whole of human nature. The article states that, in addition to the level of development of the individual, the level of social development was and remains a decisive factor in ensuring human rights and freedoms. At the same time, the rights and freedoms of a person and a citizen are not identical substances, but fix various aspects of an individual's existence and activity in society and the state. The democratization of social life actualizes the issue of human freedom and, at the same time, the issue of legal restriction of freedom. At the same time, the problem of finding the necessary balance between the rights and duties of citizens is becoming more acute. The article outlines certain aspects of the dialectic of human rights and freedoms in the process of forming a democratic social state in Ukraine, which takes place within the limits of both world and European experience.

Key words: human rights, freedom, dialectic of rights and freedoms, citizen's rights, democracy, Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасному світі права і свободи кожної людини об'єктивно постають як одна з найважливіших засад її

життя і діяльності у принципово нових умовах. По-перше, суттєво змінилися країни і суспільства, і, відповідно, взаємини між

людиною, державою і суспільством. Цим змінам сприяли процеси глобалізації, світової інтеграції, загострення проблем мультикультуралізму та національного відродження багатьох держав. По-друге, відчутно, у порівнянні з минулими віками, змінилась сама людина, яка стала ще лише більш освіченою, розумною, спроможною, але, одночасно, і більш вразливою, незахищеною. Адже стверджувати, що її права і свободи нині забезпечені краще, ніж у представників попередніх поколінь – складно. Зазначене підводить нас до висновку, що розуміння прав і свобод людини, їх взаємин нині потребує більш предметного осмислення і пояснення.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана наукова проблема неодноразово привертала до себе увагу і продовжує викликати великий інтерес саме в конкретно-історичному, генезисному плані. І в кожній історичний період можна виокремити велику когорту філософів, істориків, політологів, представників інших галузей знань, які, у різний спосіб, пояснювали взаємини прав і свобод, а тому ми певною мірою обмежимося переліком цитованих авторів, аби окреслити означену проблематику.

Оскільки нині однією з найголовніших проблем прав і свобод людини є їх предметне, практичне задоволення (реалізація), назвемо тих українських вчених, – спеціалістів в галузі держави і права, державного управління, – праці яких в останні півстоліття стали найпомітнішими. Це Т.Г. Андрусак, В.Ф. Бойко, М.Ф. Головатий, Л.Д. Григорян, І.П. Козаченко, О.А. Лукашева, В.Ф. Погорілко, Т.О. Проценко, Т.М. Рабінович, Г.П. Ситник, Ю.М. Тодика, В.С. Устінов, І.Є. Фарбер, Т.В. Худойкіна та ін.

Мета статті – стислий виклад взаємодії прав і свобод в сучасному світі, з певною ретроспекцією в українські реалії з тим, аби окреслити основи теоретико-методологічного підходу до усвідомлення сутнісних особливостей таких взаємин.

Виклад основного матеріалу. З усіх визначень поняття права людини обираємо те, що подає Оксфордський політичний словник, який такі права пояснює як особливий вид невідчужуваних моральних прав, що однаковою мірою належать кожній людині «і то тільки тому, що це людина, незважаючи на расу, національність, належність до будь-якої конкретної соціальної групи» [6, с. 543], а свободу автори словника трактують як «відсутність втручання або перешкод» [там само, с. 618].

Права і свободи людини мають сьогодні розглядатися і трактуватися як найважли-

віші засади винятковості і неповторюваності кожної особи, як умова її життя. Відомий англійський політичний філософ Томас Пейн з цього приводу писав: «Людина не має права власності на іншу людину, так само як кожна генерація не може мати права на покоління, що житимуть після неї» [9, с. 20]. Звідси випливають як мінімум дві засадничі інтенції: по-перше, правомірним є унікальність, виокремленість і специфіка кожної окремої людини; по-друге, кожне покоління є і має бути повноправним і вільним у виборі цілей і сенсів свого життя.

За усього багатоманіття людей, як унікальних творінь, тисячоліттями декларувалася ідея єдності людства, проголошувалося, що всі люди від природи народжуються рівними. Всі релігії світу також засновані на єдності та рівності людей, єдиною різницею яких є добро і зло. За таким принципом формуються і правові засади регулювання життя великих соціумів.

Ще філософи Стародавнього світу зазначали, що маємо дещо розрізняти природні (від народження) права людини і її права бути громадянином суспільства. В даному випадку в силу вступає діалектика прав і обов'язків – «бажаю» і «треба». Закономірно, що в Конституції України (стаття 3) людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою цінністю, а «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [5, с. 4]. Слід зауважити, що значення Конституції (Основного закону держави) досить часто пояснюється спрощено, а, між тим, вона не є творінням уряду чи влади, а є творінням людей, і передує не лише владі і урядам, але й суспільному життю людини. Одночасно, не слід, вочевидь, перебільшувати і роль закону в житті людей. По-перше, ніхто не зустрічав законів, які б прописували виключно все, що має право робити людина (це стосується і Конституції), а, по-друге, закон повинен забороняти лише те, що шкідливе для людини і суспільства. А, відтак, як зазначається у Декларації прав людини і громадянина Франції (26 серпня 1789 року), усе, що не заборонено законом – дозволене.

Закономірним є висновок, що, якщо люди народжуються рівними і вільними у своїх правах, то будь-які заборони, обмеження повинні встановлюватися лише з метою забезпечення загальної суспільної користі. Тут багато що залежить від статусу, професіоналізму, культури третьої гілки влади – судової, починаючи від освіченості і культури тих, хто роз-

робляє норми законів. Все це стосується і сучасної України. Ще великий німецький філософ Г. Гегель зазначав, що жити в суспільстві і бути незалежним від нього неможливо. Сьогодні ж, у XXI столітті, взаємозалежність людей одне від одного, пов'язаність їх інтересів набули такої сили і значення, яких не знали десятки попередніх поколінь. Без суспільства задовольняти свої потреби, реалізовувати права, досягати цілей не спроможна жодна людина.

Серед усіх прав людини, у їх послідовному значенні вирізняють права: на життя; на свободу; на власність; на управління справами держави; на отримання певних благ (соціальних, економічних, культурних тощо) [3, с. 298–299]. Тут, однак, є досить суттєве уточнення, яке роблять провідні зарубіжні та українські правознавці, а саме – необхідність розрізняти права людини і права громадянина. Вони зазначають, що це – умовний поділ прав людини як суспільної істоти та суб'єкта природних прав і свобод, властивих людині як фізичній особі, а також права людини, що випливають з приналежності людини певній державі як громадянина (права громадянина) [10, с. 239]. Слід зазначити, що Конституція України також розрізняє «права людини» і «права громадянина», і, до того ж, перші є домінуючими.

Перелік прав людини найповніше означено Організацією Об'єднаних Націй у 1948 році у Загальній декларації прав людини. Зазначений документ, незважаючи на те, що немає обов'язкової юридичної сили, визнається фактично усіма країнами світу, хоча в деяких країнах ці права все ж дещо змінюються і доповнюються.

Специфіка ліберальної доктрини людського існування, яка нині набуває все більшої ваги, полягає в тому, що вона базується на верховенстві права і пануванні закону. Правову організацію суспільного життя свого часу сформулював ще Дж. Локк. Він обстоював думку, що основою прав людини – природних, політичних, економічних є свобода, рівність людей і приватна власність [7]. На перше місце при цьому філософ висував потреби і інтереси людей. Пізніше про це писали Ш. Монтеск'є, В. Гумбольдт, Б. Спіноза, Г. Гроцій, С. Франк, а в Україні – М. Драгоманов, Б. Кістяківський та ін.

Не менш складним є феномен «свободи людини». Полишаючи філософське, політичне, підприємницьке та інші визначення цього поняття, за основу беремо його юридичне значення: це можливість (і дозвіл) робити усе, що не заборонено законом.

Подібною до класифікації прав, є варіативність свобод людини. Це – економічна свобода (окрім свободи від експлуатації відносимо сюди свободу прийняття економічних рішень, економічних дій, виду діяльності); політична (набір громадянських прав, потреба в політичній спроможності, що забезпечується демократією тощо); духовна (вибір світогляду, ідеології тощо); гносеологічна (залежить від ступеню пізнання людиною дійсності; Б. Спіноза писав, що «свобода – це усвідомлена необхідність»).

Як правило, свободу людини в політичному контексті асоціюють з демократією, демократизацією суспільного життя, що, однак, не зовсім так. Демократія, або народовладдя – це процес, форма правління, формування політичної та соціальної системи суспільства, держави і влади [8, с. 142]. Системними компонентами демократії, які «відрізняють» її від свободи, є: політичний плюралізм; розподіл влад; електоральна змагальність; юридична рівність індивідів [1, с. 9]. Тож демократія – це створений та століттями відпрацьований, а нині вдосконалений спосіб та умови діалогу, компромісу, узгодження, взаємного обмеження різноманітних суперечливих та конфліктних інтересів, посягань, тощо суб'єктів соціального процесу.

Врешті, і це має велике значення для забезпечення прав і свобод кожного громадянина, демократія не створює прав і свобод безпосередньо, вона – важлива умова для такого процесу. Демократичні зміни можуть, певною мірою, гіпотетично прогнозуватися, однак, її остаточні, кінцеві результати досить часто не відповідають очікуванням. Таку несхожість, неспівпадіння відомий німецький соціолог, політолог М. Вебер назвав «уявним конституціоналізмом», маючи на увазі різницю між конституційно вираженим і проголошеним демократичним ладом і тими реальними результатами державного управління, які реально отримані.

Свобода, образно висловлюючись, «розпадається» на величезну кількість свобод, тобто того, що може робити людина, не порушуючи норм права, закону. З одного боку, права і свободи громадян знаходяться в тісному діалектичному поєднанні. Так, Конституція України (1996 р.) закріплює: рівність прав і свобод громадян та рівність перед законом (ст. 24), визначає, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасованими (ст. 22) та інше [5]. Разом з тим, це досить складний і суперечливий процес, який слід аналізувати уважно і прискіпливо.

Складною для усвідомлення у XXI столітті є ідея відчуження прав і свобод. Як відомо, вона була закладена в концепції «суспільного договору», коли йшлося про передачу людьми (громадянами) частини своїх прав державі. Між тим, у працях Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, інших мислителів, відчуження головним чином розглядається в духовному плані, тобто ідеалістично, як відчуження політичних прав, як відчуження духу.

Достатньо складною при цьому є процедура правового обмеження прав і свобод людини, під якою розуміють вплив на можливості обирати вид та міру своєї поведінки. Фактично це можна робити двома шляхами: звуженням обсягу прав і свобод, або розширенням обов'язків людини.

В демократичних ліберальних суспільствах, – а на такий статус нині претендує фактично більшість суспільств світу, – принцип свободи має певний пріоритет над принципом обмежень. При цьому гостро постає проблема пошуку необхідного балансу між правами і обов'язками громадян. Те, що у випадку здійснення своїх прав і свобод особа повинна дотримуватись відповідних, існуючих у суспільстві моральних засад, автоматично не спрацьовує, у зв'язку з чим, в Україні, зокрема, у 2003 році було прийнято спеціальний Закон України «Про захист суспільної моралі». Він поглибив норми Цивільного Кодексу України: якщо особа не дотримується при здійсненні своїх прав вимог щодо здійснення цивільних прав, суд може зобов'язати таку особу припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, які встановлені законом. Наведемо ще один приклад. В Україні, згідно зі ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» такі засоби є вільними. Разом з тим, ст.3 даного закону не встановлює неприпустимість будь-якого зловживання свободою діяльності таких засобів інформації. Вони не можуть пропагувати війну, насилля, тероризм, жорстокість, розпалювати расову, національну, релігійну ворожнечу, пропагувати порнографію, втручатися в особисте життя людей, посягати на їх честь і гідність тощо. Свобода діяльності Законом України «Про телебачення і радіомовлення» (12.01.2006 р.) гарантується і цим засобам інформації, але ст.6 цього Закону також визначає неприпустимість телевізійних і радіозасобів зловживання своєю свободою. Тут також детально прописано те, що ці засоби інформації не мають права робити.

Оскільки проєвропейський курс України потребує відповідного узгодження націо-

нального українського законодавства з європейським, то Верховною Радою України було прийнято спеціальний Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Даний закон регулює відносини, які виникають у зв'язку з обов'язком держави виконувати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України. Суди України, зокрема, при розгляді справ, зобов'язані дотримуватись положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та ін. Європейський Суд, при цьому, схильний у своїй діяльності більше захищати свободу, ніж її обмежувати, що позитивно відбивається на вдосконаленні судочинства в Україні.

Висновки.

1. Вочевидь, що під поняттям (і феноменом) прав і свобод людини ми маємо зрозуміти усю сукупність соціально обумовлених можливостей індивіда, які дозволяють йому задовольняти свої потреби, зміст яких визначається всією людською природою. При цьому, цілком зрозуміло, що, окрім рівня розвитку самої особистості, при забезпеченні прав і свобод людини вирішальним фактором був і залишається рівень суспільного розвитку. У індивіда завжди є певні запити до суспільства, однак задовольнити їх він може лише у тому випадку, якщо на них є відповіді суспільства, його потенційних можливостей.

2. Універсальний набір прав і свобод людини у різні роки були визначені Загальною декларацією прав людини (1948), міжнародним Пактом про права людини (1966), Конвенцією про захист прав і основних свобод людини (1950), іншими політико-правовими актами. Основними ознаками таких прав і свобод людини є: фундаментальність, постійність, пріоритетність, індивідуальність (суб'єктивність), незмінюваність, а, загалом, такі права і свободи поділяють на громадянські, економічні, соціальні і культурні.

3. Права і свободи людини і громадянина не є субстанціями тотожними. Як справедливо зазначає відомий український правознавець В. Шаповал, до прав людини потрібно відносити різні права і свободи, що пов'язані з існуванням людини і та її діяльністю як індивіда. Що ж стосується прав громадянина, то це здатність брати участь у громадсько-політичному житті. А це вже – діяльнісний аспект людини, обумовлений рівнем освіти, загальної і політичної культури, самосвідомості, громадянської активності та ін. Вважаємо, що це права і свободи більш високого, соціального рівня: це вже і процес самовдоско-

налення, самореалізації особистості. Можна також стверджувати, що права і свободи громадянина – це той «місточок», що зв'язує громадянина (особистість) з державою. Врешті, права і свободи людини – більш загальні, тоді як права і свободи громадянина (в правовому плані – в першу чергу) регламентовані, оскільки вони надаються відповідно до можливостей суспільства. В конституціях ряду країн світу можемо знаходити різний, але достатньо чіткий поділ прав і свобод людини і громадянина.

4. Формування і практичне здійснення політико-правового процесу єднання (і, одночасно, певного розмежування) прав і свобод громадян в Україні відбувається достатньо інтенсивно, в межах як світового, так і європейського досвіду. Дієва, свідома, гуманістична рівновага прав і свобод – реальна потреба формування правової, соціальної Української держави, забезпечення її цивілізованого, прогресивного розвитку. За усіх проблем і труднощів, цей процес є підстави визнавати позитивним.

Література:

1. Бабкіна О.В. Особливості політичної трансформації на постсоціалістичному просторі і підходи до осмислення // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі / Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції 8–9 лютого 2006 р. К., 2006, с. 8–15.
2. Головатий М.Ф. Українська доля: вчора, сьогодні і завтра: монографія / М.Ф. Головатий. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2018. 470 с.
3. Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 472 с.
4. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>.
5. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Короткий Оксфордський політичний словник / Пер. з англ.: за ред. І. Макліна, А. Макмілана. К.: Основи, 2005. 599 с.
7. Локк Дж. Два трактати про врядування / Пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець, – К.: Основи, 2001. 265 с.
8. Обушний М.І. Політологія: довідник / М.І. Обушний, А.А. Коваленко, О.І. Ткач; за заг.ред. М.І. Обушного. К.: Довіра, 2004. 599 с.
9. Пейн Т. Права людини / Пер. з англ. І.Савчак. Львів: Літопис, 2008. 288 с.
10. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко та ін.; за заг.ред. О.В. Зайчука; Ін-т Законодавства Верховної Ради України. К.: Юрінком Інтер, 2008. 384 с.

References:

1. Babkina, O.V. (2006). Osoblyvosti politychnoyi transformatsiyi na post-sotsialistychnomu prostori i pidkhody do osmyslennya [Peculiarities of political transformation in the post-socialist space and approaches to understanding]. *Transformatsiya politychnykh system na post-sotsialistychnomu prostori – Transformation of political systems in the post-socialist space: Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference* (pp. 8–15). K. [in Ukrainian].
2. Holovaty, M.F. (2018). *Ukrayins'ka dolya: vchora, s'ohodni i zavtra: monohrafiya [Ukrainian fate: yesterday, today and tomorrow: a monograph]*. Kyiv: DP «Vydavnychy dim «Personal» [in Ukrainian].
3. Miller, D. (Eds.). (2000). *Entsyklopediya politychnoyi dumky [Encyclopaedia of political thought]*. K.: Dukh i Litera [in Ukrainian].
4. *Zakon Ukrayiny «Pro drukovani zasoby masovoyi informatsiyi (presu) v Ukrayini» [Law of Ukraine "On printed mass media (press) in Ukraine"]*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>.
5. *Konstytutsiya Ukrayiny. Prynyata na p'yatij sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya 1996 roku. [Constitution of Ukraine]*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Maklina, I. & Makmilana, A. (Eds., Transl). (2005). *Korotkyy Oksfords'kyy politychnyy slovnyk [Short Oxford Political Dictionary]*. K.: Osnovy [in Ukrainian].
7. Lokk Dzh. (2001). *Dva traktaty pro vryaduvannya (O.Terekh, R. Dymerecs', Transl)*. K.: Osnovy [in Ukrainian].
8. Obushnyy, M.I. (Eds.) & Kovalenko, A.A., Tkach, O.I. (2004). *Politolohiya: dovidnyk [Political science]*. K.: Dovira [in Ukrainian].
9. Peyn, T. (2008). *Prava lyudyny / Per. z anhl. I.Savchak [Human Rights]*. L'viv: Litopys [in Ukrainian].
10. Zaychuk, O.V. (Eds.) & Kopylenko, O.L., Onishchenko, N.M. (2008). *Suchasna pravova entsyklopediya [Modern legal encyclopaedia]*. K.: Yurinkom Inter [in Ukrainian].